

Ndlela Leyi Vatshunguri va Ndhavuko

Bushbuckridge va Faneleke Ku Yi Landzela Loko va Tirhisa Vutivi Bya Ndhavuko Etimhakeni Ta Vutshunguri

Leswi nga Ndzeni

**Hi va mani naswona ndlela leyi hi faneleke ku yi landzelela
yi yimelaka swona** 2

**Vutomi bya hina bya sinku rin'wana ni rin'wana bya
xungetiwa hi ku hahlekeriwa hi mirhi ni swiharhi ni ku
tekiwa ka vutivi bya hina bya ndhvuko hi nga rilisiwi
hi nchumu** 6

Ku antswisa ku hlayisa ni ku tirhisa mirhi ya vatshunguri 8

**Ku Sirhelela ni ku Avelana vutivi bya hina bya ndhavuko,
ku xixima matitwele ya hina** 10

Hi kombela ku vulavurisana 13

Xiyengetela 14

Ku Fikelela Mintanga ya Swiharhi ni Mirhi 15

Hi va mani naswona ndlela leyi hi faneleke ku yi landzelela yi yimelaka swona

Hi ntlawa wo tlula 350 wa vatshunguri va ndhavuko (eka tsalwa ieri hi vatshunguri va ndhavuko) lava tshamaka eBushbuckridge eka Xifundza-nkulu xa Mpumalanga na Limpopo. Bushbuckridge yi andlaleke eVupeladyambu bya Ntanga wa Swiharhi wa Kruger naswona yi wela eKruger to Canyons (K2C) [UNESCO] Biosphere Region. K2C yi kule ku ringana 2.5 million wa tiheke naswona yi katsa vunyingi bya swiharhi ni misinya hi ku hambana-hambana. I kaya ra vanhu vo hundza miliyon, laha vunyingi bya vona va holaka mali ya mpimo wa le hansi eAfrika-Dzonga. Hinkwerhu hi huma emigangeni ya Mapedi kumbe Vatsonga/Machangana.

Tanihi ntlawa, hi tiyimisele ku hlayisa rihanyo ra vaaka-tiko va ka leswi katsaka ku hlayisa vumunhu bya vona bya le handle, ndhavuko ni vumoya bya vona. Hikwalaho ka leswi mirhi ya hina kumbe vuthunguri bya xinto byi ta hi laha hi tshamaka kona, hi tiyimiserile ku sirhelela swilo hinkwaswo leswi hanya ni ku tiyisisa matirhiselo man'wana ni man'wana ya swilo leswi ni vutivi bya hina swi vuyerisa hina ni vaaka tiko hi ku kongoma.

Protokolo leyi ya vaaka-tiko yi hi nyika leswi:

- Ku nghenisa xandla ka rihanyo ra vaaka-tiko;
- Vutivi bya hina bya ndhavuko;
- Xana hi nga tihlanganisa njani ni vaaka-tiko hi ku tirhisa ndhavuko eka swivumbiwa leswi hanya (mirhi kumbe swiharhi);
- Minxungeto eka vutomi bya hina bya siku rin'wana ni rin'wana leswi vangiwaka hi ku lahlekeriwa ka swivumbiwa leswi hanya ni ku yiviwa ka vutivi bya hina bya ndhavuko hi nga vuyeriwi hi nchumu;
- Ndlela leyi hi lavaka ku antswisa mahlayselo ya ntumbuloko ni ku tirhisa mirhi ya vatshunguri hi ndlela leyi khomelelaka nkarhi wo leha; ni
- Ni mahungu lawa ma faneleke ku nyikiwa vanhu leswaku va fikelela vutivi bya ndhavuko ni mirhi ya vatshunguri.

Hi ghenisa xandla eka rihanyo ra vaaka-tiko

Tanihi vatshunguri va ndhavuko hi tirha ku hlayisa rihanyo ra vaaka-tiko ni hinkwvo lava xanisiwaka hi mavabyi kumbe timbanga. Loko hi ri karhi hi avelana vutivi bya mbita yin'we bya mavabyi lamakulu, un'wana ni un'wana wa hina u ni ndlela ya yena yo byi tshungula. Hi ni ndlela yo karhi yo hlawuleka yo tshungula kambe loko hi hluleka swigulana hi swi yisa laha swi nga ta pfuka eka van'wana va hina hi ku ya hi muxaka wolowo wa mavabyi. Leswi xiye kaka, swigulana leswi hi swi tshungulaka swi hanya ebuswetini, ha va khatalela ku nga khatariseki leswaku va swi kota ku hakela ku e-e. Va lehansi va swi yirisa ku tshikilela vapfumari, kunit hi endla hi moyo yo hanana ya xandle-famba, xandla-vuya.

Ni loko hi thsungula mavabyi ya xilungu, hi endla swilo swin'wana swa ndhavuko leswi nga swa nkoka eka vaaka-tiko. Hi hlanganisa vaaka-tiko ni va le hansi va vona hi tindlela to hambana hambana, ni koko nw'ana a rilela vito, loko n'wana a hundza vuntswa byakwe, ku nyikela switsuduxo eka timhaka to tala, kuk susa xinyama hi ku hlambisa, hi ku tiva loko munhu a vitaniwa hi va le hansi leswaku a thwasa, hi ndlela yoleyo hi hundzisela vutivi ni ndhavuko eka rixaka ieri landzelaka.

Hinkwaswo leswi nga laha henhla swi nghenisa xandla eka rihanyu lerinene ra vaaka-tiko, ku vumba vurhangeri ni ku tikhoma kahle, ni ku hlohletela ndhavuko leswaku wu ya emahlweni.

Hi na rifuwo ra vutivi bya ndhavuko

Un'wana ni un'wana wa hina u vitaniwile leswaku a va mutshunguri leswi katsaka vuleteri ni ku dyondza eka vatshunguri van'wana. Hi kuma vutivi in tindlela ta mune letikulu: hi dyondzisiwa hi magovela ya hina, loko hi lorha hu kuma vutivi eka va le hansi lebyi hundziseriwaka eka xixaka leri landzelaka naswona hi kuma vutivi eka vatshunguri van'wana va xinto. Loko hi karhi hi siyerisana vutivi lebyi va ndhavuko byo hum ka mbita hin'we, uwn'wana ni un'wana wa hina u na vutivivi ni matshungulelo yo karhi yo hlawuleka. Hikwalaho vutivi bya hina byi khome

hi va le hansi, va hlanganile ku va ri hi un'we hi un'we. Loko yi nyikela vutivi bya hina hi nga va tivisanga va le hansi ni vatshunguri kolorhi, hi ta hlundzukisa va le hansi, kutani hi nyamisa vutivi bya hina lebyi humaka embiteni yin'we. Hi nga avelana vutivi bya hina, kambe endzhaku ko vulavurisana ni va le hansi, ni hi xiendlo xa xiyandla famba xandla vuya, ni katsa ni ku avelana mbuyelo. Hi rilisiwa hi ku lahlekeriwa hi vutivi leswi se swi nga ku endlekeni, hi minkarhi yo tala hi nga tekeriwi enhlokweni ka vutivi bya laha byi humaka kona ku ri hava ni ku vuyeriwa.

Hi tihlanganisa ni vaaka-tiko hi ndhavuko ku suka eka swilo leswi hanyaka

Vunyingi bya mirhi ya hina byi kumeka laha hi tshamaka kona, eka ka misava ya mani na mani kusuhi ni miganga ley iyi tshamaka eka yon. Leswi swi endla leswaku ku va ni ku hlanga exikarhi ka leswi hanyana, vutomi bya hina bya siku ni siku ni rihanyu ra vaaka-tiko va hina. Ku cela ka hina murhi ku kongomisiwa hi yumoya bya hina naswona swi lawuriwa hi milawu ya hina ya xinto ley iyi hlohletelaka ku tirhisa mfuwo wa hina wa ntumbuloko hi ndlela leyinene. Hi xikombiso, hi vutisa valehansi loko hi kha matluka leswaku murhi wu va ni matimba yo tshungula, naswona hi tshemba leswaku tindlela leti hi celaka hi wona kumbe ku phapha mahanti hi wona swi ta endla leswa murhi wu ya emahlweni wu hanya wu tshungula swin'wana swigulana. Lesi swi vula leswaku hi teka xiphemu xintsongo xa mahanti, hi hlawla matluka kumbe rhavi leri hi ri lavaka. Naswona hi ni milawu

leyi tirhanga hi tinguva to karhi elembeni laha hi nga kotaka ku thsovela mixaka yo tala xa swihlahla, leswi swi nga ha va ni switandzhaku swo tanihi ku kayivela ka mpfula loko milawu ley iyi tluriwa. Tanihileswi hi tshovelaka kumbe ku cela murhi ku wu tirhisa hi nkarhi wolowo, a hi teki wo tala, hi tolrevele ku teka mpimo lowutsongo. Leswi swi sivela ku tshovelka ku tlula mpimo.

Hi sirhelela swilo leswi hanyaka hi tindlela tin'wana, tanihi ku rindza ni ku sirhelela eka rintswa, ni ku yirisa ku yiva mirhi hi vavalani va mirhi. Nawu lowu wu titshgeke hi fambiselo ra ntumbuluku ni tindlela to cela murhi hi ndlela yiniene swi hundziseriwa eka swichudeni, swi yisa emahlweni ku tirhisa murhi hi ndlela leyi amukelekaka.

Vutomi bya hina bya sinku rin'wana ni rin'wana bya xungetiwa hi ku hahlekeriwa hi mirhi ni swiharhi ni ku tekiwa ka vutivi bya hina bya ndhvuko hi nga rilisiwi hi nchumu

Tanihi vatshunguri va ndhavuko hi tlanga xiphemu xa nkoka evanhwini, kambe a swi hi oloveli. Hi langutane ni mintlhontlho yinharhu leyikulu: ku lawula ni ku kuma mirhi, ku vuyeriwa hi ku avelana vutivi bya hina ni xihlawuhlawu.

Ku lawula ni ku fikelela mfuwo wa ntumbuluku

leswaku hi kuma mirhi yo tshungula hi fanele ku kuma misinya ya murhi, kambe ku na switandzhaku leswi hi sivelaka vuswikoti byo lawula ni ku kuma mirhi leyi hi yi lavaka. eK2C Biosphere Reserve ku ni mixaka yinharhu ya misava - misava ya mani na mani, misava leyi sirheleriweke (mintanga swa swiharhi ni misava ya munhu a ri yexe- yin'wana ni yin'wana ya yona yi ni mintlhontlho ya yona.

Ku fikelela ku tirhisa misava ya mani na mani swi lawuriwa hi vurhangeri bya ndhavuko lebyi lavaka ntsengo wo tala, swi vanga ku kokelana. Ku engetela kwalaho, ku hlayisa ni ku lawula mirhi ya vatshunguri emisaveni ya mani na mani vurhangeri bya ndhavuko a byi swi rhangisi emahlweni naswona Kukula a

yi tiviwi ximfumu. Emisaveni ya mani na mani ku ni vavalangi ni vaceli va mirhi lava celaka hi tindlela leti hungutaka mirhi ya vatshunguri.

Misava leyi sirheleriweke i ya nkoka swinene eka hina hikuva yi ni mixaka yo tala ya misinya ya vatshunguri hi ku hambana hambana ka yona naswona mixaka yo karhi ya swimilana yi kumeka kona kambe a yi kona kun'wana. Misava leyi sirheleriweke leyi nga ya nkoka eka hina I Kruger National Park, Marieskop Forest Reserve na Bushbuckridge Nature Reserve. Hi langutana ni mintlhontlho ku fikelela tindhawu leti hikuva milawu ya yona yi hambanile, naswona a hi tiyiseki hi tindlela leti hi faneleke ku ti landzelela. Misava leyi nga ni vunwinyi a yi le mavokweni ya hina, a hi yi fikeleli.

Ku hava ku avelana vutivi

Hi endzeriwa hi vavalangi vo endla vulavisisi la va nga hi byeleki swo tala leswaku i va mani, va tirhela mani naswona va ta endla yini hi vutivi lebyi hi va avelaka byona. Hi lava leswaku mpfumelelo wa hina wo avelana vutivi wu tekeriwa enhlokweni naswona hi vuyeriwa loko vutivi lebyi byi nghenisa mali. Hi lava leswaku vutivi bya hina byi sirheleriwa loko hi byi avela van'wana.

Hi langutana ni mhaka ya mahakelelo emigangeni leyi hi tshamaka eka yona. Hi minkarhi yo tala hi thsungula vanhu naswona hi kombela mali endzhaku ka vatshunguri. Hikwalahoka xiymo xa vusweti emigangeni ya hina, swi vula leswaku hi minkarhi yo tala vukorokeri bya hina a byi hakeriwi hi vaaka-tiko.

Xihlawuhlawu

hi langutana ni xihlawuhlawu eka maphorisa lawa ma hi khoma loko xigulana xi lahlekela hi vutomi ehansi ka vatshunguri bya hina ngopfu ngopfu loko xigulana xi fa hi vuvabyi lebyi nga hlamuselekangiki. Vuxaka bya hina ni mihangano ya Vakreste yi nyakapfarile hikuva va henhla leswaku maendlelo ya hina ya swilo a ya fambisani ni ripfumelo ra Vukreste. Leswi a hi tinyiso, hikuva Hinkwerhu hi vangheni va kereke. Xo hetelela, triclinic ni swibedlele swi tsundzuxa swigulana ku ala ku tihlanganisa hina leswaku swi kuma vuthunguri, ni loko swiritano hina ni teka murhi wa xinto wu pfuneta wa xilungu.

Ku antswisa ku hlayisa ni ku tirhisa mirhi ya vatshunguri

Leswaku hi itiseka hi ku yisa emahlweni ni ni hlayisa vanhu va hina, hi fanele ku ya emahlweni ni fikelela mirhi ya vatshunguri, leswi vulaka leswaku ku fanele ku antswisiwa swiboho swo ava ni ku lawula misava ya mani na mani, ni ku lawula ku tirhisa mirhi ku tlula mpimo. Hi lava ku tirhisana ni vulawuri bya ndhavuko ku antswisa bulawuri byo fikelela misava ya mani na mani hi miceli va mirhi ya vatshunguri, ni ku lavisia tindlela to hunguta ku onhaka ka mbango hi macele swa swihlahla, hi dyondzisa vaakatiko kumbe ku simeka vulawuri bya kwala migangeni. Hi lava ku hlahlua tindlela to simeka tiprojekte leti humeleleke ta mirhi ya vatshunguri endhawini yoleyo naswona hi le ku vulavurisaneni ni Vulari bya Ndhabuko leswaku ku vekeriwa misava etlhelo hi xikongomelo lexi, hi kombela mpfumo wa Komiti ya K2C Biosphere Reserve eka tiprojekte ta muxaka lowu.

Hi navela ku tirhisana ni vafambisi va mintanga ya swiharhi, ku endla vulavisisi byo fikelela mirhi ya vutshunguri. Nawu wa Afrika Dzonga wo lawula ku hlayisa ka ntumbuluko wu vula leswaku ku fanele ku va ni ku ringanisela exikarhi ko hlayisa misava ni lesi nga eka yona leswaku swi vuyerisa vaaka-tiko. Tanihileswi hi hlohletelaka ku hlayisa ntumbuluko ni ku tirhisa swilo leswi nga eka wona, hina tanihi vatshunguri va ndhavuko hi fanele ku fikelela mirhi yin'wana ya vatshunguri ku antswisa rihanyo ra varikwerhu, swirho swa hina swi fanele ku nyikiwa mpfumelelo wo fikelela mintanga ya swiharhi tanihi vahlaysikolorhi va ntumbuluko.

Hi kombela leswi:

Mihlangono yo hlayisa ntumbuluko yi fanele yi vulavurisana na hina. Hi tirhisana ni South African National Parks (SANParks) Ntanga wa Kruger naswona yi le ku pfuneteni ka ndhawu yo kurisa mirhi ya xinto eka Skukuza leswaku hi fikelela xin'wana xa swikongomelo leswi, ku kuma mavito ya mirhi ya vutshunguri leyi lavekaka ngopfu ehandle, kusuhi ni Paki. Hi ri swin'we hi le ku endleni ka nonganoko wa wa mirhi ya vatshunguri, leyi nga ha tirhisiwaka ni ku kurisiwaka hi mbewu ya yona, ku tsema, kumbe mirhi leyi kurisiwaka endhawini yo kurisela mirhi. Hi ku tirhisaneni ni SANParks ku katsa vatshunguri va hina emigangeni eka Tsima ro ByalaMurhi wa Xibaha' Warburgia Conservation Programme' [Waburgia salutaris (Peperbark/Xibaha)] leswi yisaka emahlweni ku olovisa ku hlayisa murhi lowu nga ehansi ka nxungeto ni lowu nga wa nkoka eka vutshunguri. Swirho swa hina swi ta hlohletela ku tirhisiwa ka matluka ematshan'wini ya mahanti, ku nga matirhiselo lama nga ta khomelela nkarhi wo leha. Hi kombela SANParks ku yisa emahlweni yi dzika eka masungulo lawa.

Hi kombela ni Ndzwulo ya Vutshunguri leswaku swi hatlisisa ntsariso ku endlela leswaku hi va ni makhadi ya vutitivisi leswi kombisaka leswaku hi vatshunguri va xinto. Hi ni thsembo wa leswaku loko hi tiviwa etikweni hinkwato swi ta hi pfuna ku langutana ni mintlhonthlo ya kwala migangeni ya hina.

Ku Sirhelela ni ku Avelana vutivi bya hina bya ndhavuko, ku xixima matitwele ya hina

Ku tiyisisa leswaku vutivi bya hina bya ndhavuko byi sirheleriwile, hi lava leswaku vanhu lava lavaka ku fikelela vutivi bya hina leswaku va landzelela nawu wa ndhavuko ximfumo ni nawu lowu lawulaka ma hundziselo ya vutivi bya ndhavuko. Hi tirhisa nawu wa xintu ni xikaya ku veka swipimelo swo avelana vutivi.

Nawu wa xinto:

Nawu-nsinya wa xandla-famba xandla-vuya wu titshege hi nawu wa ndhavuko wo hundzisela vutivi, hi fanele ku fundza va le hansi ni ku tekela enhlokweni swirho swin'wana swa miganga ya hina swa Vatshunguri va Xintu loko hi vulavula hi ku avelana vitivi bya hina.

Nawu wa hina wax into wu lava leswaku ku hlaysia ntumbuluko ku fanele ku titshega hi milawu-nsinya yo hlaysia swilo swa ntumbbuluko hi ndlela leyi khomeleka nkarhi wo leha, milawu ya nxinto wu hi rhwexe vitihlamuleri byo dzondzisa ku tirhisa kahle emigangeni leyi hi tshamaka eka yona. Hi kombela vatshunguri va ndhavuko ni varhangeri va ndhavuko ku tekela mhka leyi enhlokweni ni ku hi katsa eka tihuvo ta vulawuri bya swa ntumbuluko.

Nawu wa Tiko:

A hi tiva nfanelo ya hina eka vumbiwa bya tiko wo hanya eka mbango lowu sirheleriweke, nhluvuko lowo khomedelaka nkarhi lo leha enhenhla ka fambiselo ra ntumbuluko ni ku tirhisa rifuwo ra ntumbuluko. Ayi tiva nfanelo ya hina eka National Environmental Management Act (NEMA), National Environmental Management: Protected Areas Act (NEMPA) ni le ka Mpumalanga Tourism and Parks Agency Act (MTPA Act) ku katseka eka vulawuri byo hlaysia mbango ni ku fikelela tindhawu leti sirheleriweke ta swiharhi ni swihlahla ku hlohlakela ku tirhisa hi ndlela leyinene ku vuyerisa varikwerhu.

Ku kuma mpfumelelo ku sungula:

Mpfumelelo wun'wana na wun'wana wu ta titshega hi ku tirhisa ni ku fikelela vutivi byo tirhisa swilo leswi hanyaka endzeni ka milawu wa hina wa ndhavuko ni mafambiselo ya xikaya ni tindlela to kuma mpfumelelo ku sungula ni ku teka xiboho xa swipimelo swo hundzisela, swi ta titshega hi muxaka wa mutirhisi.

Mathwasana lawa ma lavaka ku va vatshunguri (tin'nanga): hi lava ku pfuna wun'wana na wun'wana loyi a lavaka ku va thwasana ra vutshunguri bya ndhavuko. Lava va lavaka ku va mathwasana va fanele ku endla malulamiselo ni un'wana wa hina ku lulamisa ndlela yo dyondza naswona va fanele ku yi hakelela.

Vatshunguri lava humaka etindhawini tin'wana lava tihlanganisaka ni wun'wana ni wun'wana wa hina ku kuma mahungu yo karhi va fanele ku kongomisiwa eka Komiti yo Fambisa leyi nga ta lulamisa ku

Hi kombela ku vulavurisana

vulavurisana ni muganga ni ku tivisa va le hansi ku boha leswaku vutivi byi nga fanelo ku aviwa naswona hi mikhuva wihi.

Valavisi va tidyondzo: Swi le ka Komiti ya Vufambisi (Executive Committee) ku fikelela vutivi bya ndhavuko kumbe vutivi bya mirhi ya xinto. Hi ta swi lava, hi ku ya hi milawu ya Bioprospecting (vulavisisi bya leswi hanyaka), ku Fikelela ni ku Avana Mbuyelo (BABS) lowu lulamisiweke, ku vona papila ro huma eka Ndzawulo ya Timhaka ta Mbango (DEA) leri vulaka leswaku va nga endla vulavisisi.

Valavisisi va ta komberiwa ku sayina ntswanano wo ta endla vulavisisi, ntwanano lowu wu fanele wu hlamusela vuxokoxoko bya projeke ni minxungeto ni mbuyelo lowu fambelanka ni vulavisisi. Matsalwa man'wana lama nga lavekaka i tsalwa leti kombaka ku avana ka vuxokoxoko kumbe nhundzu/swilo swo karhi leswi khomekaka, naswona loko valavisi va kunguhata ku paluxela vuxokoxoko eka mani na mani, ku fanele ku twananiwa ku vani tsala ro yirisa ku paluxa hungo. Valavisisi va fanele va landzelela nawu wa Fambiselo ra Vulavisisi bya Vutivi bya Ndhavuko (Indigenous Knowledge System Reaserch Ethics Policy).

Loko Komiti ya Vufambisi yi tiyisekisile hi leswi swi faneleke ku lavisiswa, hi ku ya hi milawu ya hina ya ndhavuko va fanele ku vulavurisana ni vaaka-tiko ni ku vutisa valehansi ku vona leswaku vutivi lebyi bya aviwa naswona eka xisekelo xihi.

Loko mpfumelelo wu va kona, ku fanele ku va ni ku pfumelelana loko ku va ni ku

ncica ni loko ku vuyeriwa ku nga katsi mali ni ku va swi tiveka leswaku vutivi bya kona byi khoma hi hina. Ku tirhisana kwihi kumbe kwihi na hina a ku tumbetiwi.

Vavalangi va Mabindzo va Mirhi va amukeleka ku tihlanganisa na hina. Va fanele ku kombela mpfumelelo eka Komiti yo Fambisa ku kota ku fikelela vutivi bya ndhavuko. Hi ku ya hi Bio-prospecting, Access and Benefit Sharing Regulations, tikhampani ta vavalangi va mabindzo va mirhi ti fanele ku hi nyika mahungu/timhaka hinkwato leti fambelanaka ni ku tirhisiwa ka vutivi kumbe murhi wa ndhavuko. Loko Komiti yi kume timhaka leti, hi ku ya hi milawu ya ndhavuko, ku vulavurisana ni miganga ni ku vutisa va le hansi ku boha leswaku vutivi byi avelaniwa naswona hi mikhuva yihi. Sweswo swi ta vumba ku sungula ka tindlela to vulavurisana ni tikhampani ni ku vumba ntwanano wo avelana mbuyelo ni ntwanano wo hundzisela swilo. Mbuyelo wu nga ha va hi mali ni/ kumbe wu nga vi hi mali.

Hi kombela:

Ndzawulo ya Timhaka ta Mbango ni Ndzawulo ya Timhaka ta Sayense ni Vutshila ku hi endzela leswaku hi ta vulavurisana hi ku seketela minonganoko ya vona yo fikelela ni ku avana vutivi. Hi kombela na Mpumalanga Tourism and Parks Agency na Mpumalanga Rural Development Programme ku tihlangani na hina leswaku va ta twisia swilaveko swa hina ni leswi hina hi nga pfunaka hi swona eku simekeni ka tiprojeke ta ku hlayisa ntumbuluko ni ku antswisa vutomi bya vaakta-tiko. Hi tshemba leswaku ku tirhisanan minhlangano yin'wana i xihlovo xo antswisa xiyimo xa sweswi.

Ku va hi lulamisa ku langutiwa hi tihlo ro ntswuka hi mintirho ya hina, hi rhamba mintlawa leyi landzelaka ya kwala migangeni ku tihlanganisa na hina, hi burisana hi ku nghanisa ka hina xandla eka vutomi bya vaaka-tiko va ka hina: varhangeri va ndhavuko, swiyenge swa vuthsunguri bya kwala migangeni, minhlangano ya tipolitiki, swikolo ni vangheni va tikereke.

Xiyengetela

Nawu lowu pasiwiweke lowu sekotelaka Tsalwa leri ra Kukula

- Ndzima 12 ya Vumbiwa wu hlamusela xiphemo lexi tlangiwaka hi vatshunguri va ndhavuko naswona xi sirhelela matimba ya nawu wa ndhavuko tanihi mhaka leyi nyikaka nhlamuselo ta Vumbiwa ni swiboho leswi ntikaka tinhlamueslo ta nawu wa ndhavuko.
- Nawu wa Vurhangeri bya Ndhavuko ni Malawulelo wa 2003 [The Traditional Leadership and Governance Framework Act 41 of 2003 (TLGFA)] wu lawula matimba ni ntirho wa varhangeri va ndhavuko ni tihuvo ta ndhavuko. Nawu wu hlohotela maendleo ya ximokrasi xo lawula ni ni xihlovo xa ku simekiwa ta nawu ni maendleo ya swilo.

Xiyenge 19 xa TLDFA xi vula leswaku “[a] murhangeri wa ndhavuko u rhwala ndzwalo lowu, lowu vuriwaka hi nawu wa ndhavuko ni mintolovelu ya vaaka-tiko lava khumbekaka.” Xiyenge 20 xi nyika matimba eka mfumu wa muganga ni wa xifundza ku ava matimba eka swiyenge swo hambana hambana swa nawu.

- Nawu wa Vurhangeri bya Ndhavuko ni Malawulelo (TLGFA) wa 2003 lowu lawulaka vurhangeri bya ndhavuko bya Mpumalanga. Wu khumba ngopfu TLGFA kambe xa nkoka wu lava leswaku tihuvo ta ndhavuko ti ntumbuluxa xiyimo xa leswaku vaaka-tiko va hlanganyela eka timhaka leti khumbaka tihuvo ni masipala.

Ku Hlayisa Nbumbuluko ni ku tirhisa hi ndlela ya kahle i swa nkoka eka milawu ya hina ya ndhavuko ni maendleo ya swilo. Tanihileswi varhangeri va ndhavuko va faneleke va lawula hi ku ya hi nawu lowu wa ndhavuko, mihlangano ya ndhavuko yi ta ntirho wo lawula, yi rhwexiwa ndzwalo wo sirhelela ni ku hlohetela ku hlayisa ntumbuluko ni matirhiselo lamanene. Tanihileswi hi nga va mabulandlela eku hlayiseni ka ntumbuluko emigangeni, naswona varhangeri va hina va ndhavuko va boheka ku tumbuluxa xiyimo xa leswaku vaaka-tiko va hlanganyela, varhangeri va ndhavuko va fanele twa vutivi bya hina tanihilaha va hlohetela ku hlayisa ntumbuluko emigangeni.

Hi kombela ni vurhangeri bya tihuvo ta ndhavuko leswaku ti vumba xinghana xo vulavurisana ni mfumo wa tiko hinkwaro, wa xifundza ni wa miganga ku yisa emahlhweni ni ku hlayisa ntumbuluko ni matirhiselo lamanene.

Ku Fikelela Mintanga ya Swiharhi ni Mirhi

- Xiyenge 24 xa Vumbiwa bya Afrika Dzonga xi ri:

Un'wana ni un'wana u ni nfanelo:

- (a) eka mbango lowu nga onhiki eka rihanyo ra vona kumbe mahanyelo ya vona ni le
- (b) eka mbango lowu sirheleriweke, ku vuyerisa eka rixaka ra vanhu va sweswi ni ler taka, hi ku ya hi milawu leyi pasiwiweke ni swiyenge swin'wana:
 - pku sivela nchakiso, ni ku onhaka ka fambiselo ra ntumbuluko;
 - ku sirhelela matirhiselo lamanene ya nhluvukiso wa fambiselo ra ntumbuluko ni ku tirhisiwa ka rifuwo ra ntumbuluko ku karhi ku yisiwa emahlweni ni ku hlukukisa ikhonomi ni mfuwo/mahanyelo ya vanhu.

Loko ku ri karhi ku kandziyisiwa ku sirhelela mbango eka nchakiso ni ku hohloka ka wona, xiyenge lexi xi nyika tindhawu leti sirheleriweke laha ikhonomi ni micingiriko yin'wana yi hungutekaka kona. Loko ku vulavuriwa hi ku hlayisa mfuwo wa ntumbuluko, nilokoswiritano, swi le rivaleni leswaku nsirhelelo wo tano

a wu fanelanga wu sivela hinkwavo kambe wu fanele ku khutaza ntirhisano eku hlayiseni ka ntumbuluko.

- Nawu wo Hlayisa Ntumbuluko [(The National Environmental Management Act 107 of 1998 (NEMA)] i xitirho xa tshindza ra nawu lowu kongomeke eka xiyenge 24 xa Vumbiwa naswona wu tirha tanihi mpfungura eka swiyenge swo hambanahambana leswi lawulaka ku hlayisa mbango. Xiphemu xin'wana ni xin'wana xa nawu xi fanele ku hlamuseriwa xi fambelana ni nawu wa NEMA.

Xiyenge 2(4) xa NEMA xi hlamusela misinya ya nawu leyi landzelaka:

- (f) ku hlanganyela ka swiyenge leswi tsakelaka ni leswi khumbekaka eka vulawuri bya mbango swi fanele ku hlohoteriwa
- (g) swiboho swi fanele ku tekela enhlokweni ku tsakela, swilaveko ni matikhomelo lamanene ya swiyenge leswi tsakelaka, leswi khumbekaka, leswi swi katsa ku tekela enhlokweni mixaka hinkwayo ya vutivi.
- (o) Mbango wu vekiye emavokweni ya vanhu leswaku va wu hlayisa, ku vuyeriva hi ku tirhisa mfuwo wa mbango swi fanele ku pfuna vaaka-tiko hinkwavo.

Xiyenge 35 xa NEMA xi gimeta hi ku tiyisa ku twanana ka matirhelo ni munhu wun'wana ni wun'wana hi xikongomelo xo landzelela milawu-nsinya leyi tsariweke enawini.

- (Nawu Lowu Lawulaka Matirhiselo ya Mbango [(The National Environmental Management: Protected Areas Act 57 of 2003 (NEMPA)] wu lawula ku hlayisa tindhawu leti sirheleriweke naswona wu fambisana ni nsusumeto wa vaaka-tiko lowu boxiweke eka xiyenge 24 xa Vumbiwa ni le ka NEMA.

Xikongomelo xa Xawu, lowu kombisiweke eka xiyenge xa 2, xi katsa:

- (e) Ku yisa emahlweni ku tirhisiwa tindhawu leti sirheleriweke leswaku ku vuyeriwa vanhu, hi mukhuva lowu hlayisaka fambiselo ra ntumbuluko ra muxaka wa ndhawu yoleyo.
- (f) Ku khutaza vaaka-tiko ku hlanganyela eka mahlayselo ya tindhawu leti sirheleriweke, laha swi faneleke.

Ku xiya leswi, xiyenge 50 xa nawu xi nyika matimba ya vulawuri bya tindhawu leti sirheleriweke ku endla mintwanano ni vaaka-tiko mayelano ni ku tirhisa mfuwo wa ntumbuluko etindhawini leti sirheleriweke. Swilaveko swo tirhisa matimba lawa swi hlamuseriwe hi laha ku engetelekeke eka NEMPA mayelano ni mintanga ya swiharhi ya tiko

hinkwaro ni mintanga ya swiharhi leyi lawuriwaka hi mfumu wa swifundza nkulu.

- Hi ku hetelela, xiyenge 14(4) xa Mpumalanga Tourism and Parks Agency (MTPA) Act 5 of 2005, hi ku kongoma xi khutaza ku hlanganyela ka vaaka-tiko lava va nga pfumala nkateko enkarhi lowu hundzeke eka matimba la ma nga na MTPA.

Loko hi languta nawu wa hina wo hlayisa ntumbuluko, i ku ringanisela exikarhi ko hlayisa ntumbuluko, hi hala tlhelo ku tirhisa hi ndlela leyinene leswaku ku vuyeriwa vaaka-tiko. Ku ri na sweswo, Kukula yi khutaza ku hlayisa ntumbuluko ni ku tirhisa hi ndlela leyinene hi vaaka-tiko, ni leswaku hi fanele ku fikelela mixaka yo karhi ya mirhi yo tshungula ku yisa emahlweni ni rihanyo ra vaaka-tiko, swirho swa hina swi fanele ku pfumeleriwa ku fikelela tindhawu leti sirheleriweke tanihi vatirhi kolorhi eku hlayiseni ka ntumbuluko.

Citation:
Biocultural Protocol of the Kukula Traditional Health Practitioners Association. Second Edition. November 2017. Kukula Traditional Health Practitioners Association & Natural Justice.

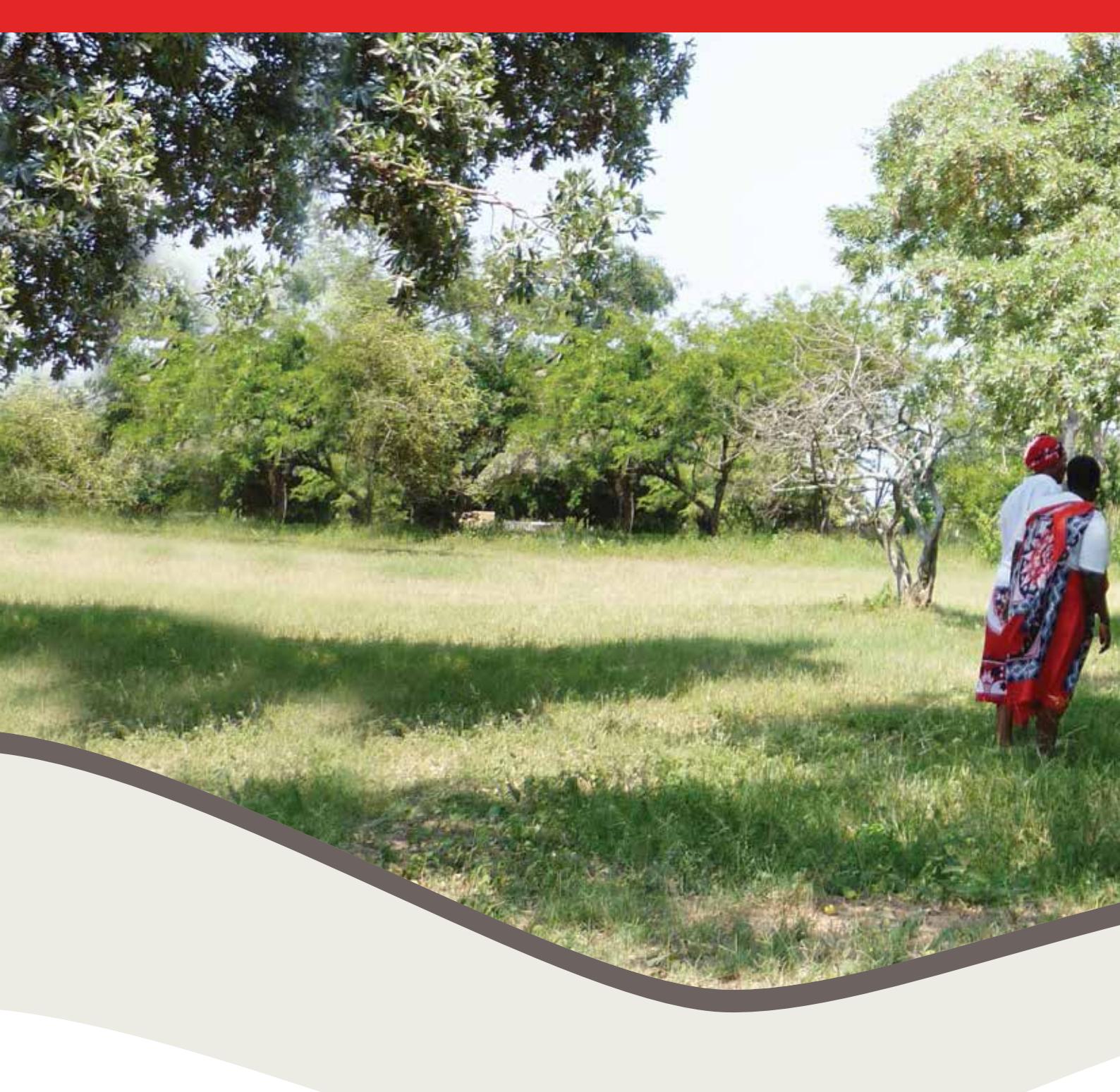
Photo Credits:
Cath Traynor/Natural Justice.

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

Ku Khensa:
Natural Justice yi khensa nseketelo wo tirhandzela wa Heinrich Böll Foundation na Christensen Fund.

Nkulukumba Jeremiah Machavi va khensiwa hi vuundzuluxeri byo bya Xinghezi ku ya eka Xitsonga.

**The Kukula Traditional
Health Practitioners
Association**

Chief Executive:
Mr Ephraim Mayinga

PO Box 502,
Hluwkani, 1363

+27(0) 79 745 5526

**Kruger to Canyons
Biosphere Region**

K2C Biosphere & Tourism
Nodal centre, Zandspruit
Bish & Aero Estate, R527,
Hoedspruit, Limpopo,
South Africa.

info@kruger2canyons.org
+27 (0) 82 551 7261

**Natural
Justice**

63 Hout Street,
Mercantile Building,
Cape Town, 8000,
South Africa.

info@naturaljustice.org.za
+ 27 (0) 21 426 1633